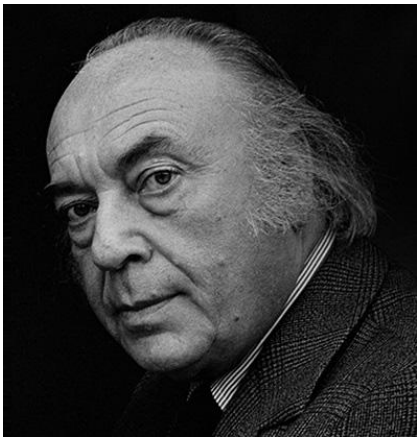

Kelecsényi László

Száraz barokk – fekete blődli

Hernádi Gyula jelentős szépírói munkásságot fejtett ki, mégis elsősorban filmíróként lett híres, mi több világhíres, Jancsó Miklós oldalán. Eredetileg orvosnak készült, leventeként a frontra vitték, és szovjet hadifogságba esett. Költőként kezdte irodalmi pályafutását. Fodor András írja le forrásértékű naplójának (*Ezer este Fülep Lajossal*) 1954–55-ös részében, hogyan fedezte föl az akkor harmincadik éve felé lépdelő, már nem éppen ifjú verselőt, aki a Duna-menti Timföldüzem tervosztály vezetőjeként dolgozott éppen. „Verseinek olyan erőteljes egyéni szemlélete van, képei olyan meghökkentők, amilyeneket csak Weöresnél találni." A Csillag folyóirat mutatta be őt, több költeménye jelent meg ott, ám kötetének kiadását az akkor már véleményformáló hatalommal rendelkező Juhász Ferenc akadályozta meg.

A magyar irodalom így veszített el egy költőt, nyert viszont egy izgalmas egyéniségű és eredeti stílusú prózaírót. Az ötvenes évek végén kezdtek megjelenni írásai: novelláskötete (*Deszkakolostor*) és regénye (*A péntek lépcsőin*) látott napvilágot. A kritika nem szerette, az olvasók furcsálkozva ízlelgették a magyar próza friss, ám fanyar gyümölcsét. Kopogós, száraz stílusban írt, ilyesminek nem volt hagyománya a városi és népi irodalom megosztottságától szenvedő hazai literatúrában. Nem társítható senkivel. Majd a Franciaországból kirajzó nouveau roman szerzői írnak hasonlatos módon, mint ő. Ám ezt akkor még senki sem tudja mifelénk, jaj is lenne Hernádinak, ha bárkinek eszébe ötlene efféle áthallás. Inkább műkedvelőnek nézték a mindig elegánsan öltözködő közgazdászt, aki mellesleg irodalommal is foglalkozik. Ne szépítsük, Hernádi, ha nem is bukott, de sikertelen írónak számított, amikor megtörtént legendás hírű találkozása Jancsó Miklóssal, akit viszont *A harangok Rómába mentek* kudarca után tényleg bukott rendezőként tartottak nyilván a filmszakmában.

Sok interjúban elmesélték később, persze a mindenkori helyzet szerint árnyalva-színezve az esetet, hogy őket, mármint Hernádit és Jancsót

Nemeskürty István ismertette össze egymással. A sikertelen írót a bukott rendezővel. Hátha összejön a kettősükből valami. Utólag tán cinizmusnak tűnik a stúdióvezető ötlete, de a párosítás bejött. Az író haláláig a rendező állandó munkatársa maradt. Huszonhárom filmet forgattak közösen (ha beszámítjuk az *Ede megevé ebédem* címmel ellátott, 2006-os, posztumusz bemutatású utolsó közös darabjukat). Hernádi másnak is írt szcenáriumokat, Jancsó – itáliai éveiben – más forgatókönyvíró segítségét is igénybe vette, de ők ketten mégis elválaszthatatlanok maradtak. (Még a rendszerváltás utáni politikai helyzet sem tudott igazán éket verni közéjük, holott más-más oldalra álltak.)

Mi lehetett Hernádi titka, egyszerűbben fogalmazva, mit tudott, ami alkalmassá tette erre a pályára. Hiszen bevallása szerint nem volt filmbolond, nem töltötte fél életét vetítők félhomályában, mint oly sokan, akiknek egy-egy művészmozi pótolta a filmfőiskolai diplomát. Ebből a szempontból is kívülálló maradt. A szükségből született az erénye. Bölcsészelfogultságok, filmes hatások nélkül fogott munkához. „Semmi köze nem volt az irodalomhoz – mondta róla később Jancsó –, nem megfilmesíteni akarta a témát, hanem filmre írni". Kevesen tudták ezt, jószerivel sosem alakult ki igazi filmírói csapat a stúdiók környékén, hiába hirdetett időnként tanfolyamokat a MAFILM, hogy írókat toborozzon. Talán csak Beréményi Géza, Dobai Péter, Zimre Péter neve említhető azokból az időkből.

Hernádi úgy kezdte filmes pályáját, hogy a neve nem szerepelhetett a Jancsóval közös művük főcímén. Már a *Deszkakolostor*ból is film lehetett volna, de azt a tervet a felsőbb hatóságok elutasították, így az *Oldás és kötés* lett az a film, amelyről a neve lemaradt. Ismert tény, hogy a film forgatókönyve Lengyel József azonos című elbeszélése alapján készült. Csakhogy az eredeti novellában nyoma sincs a pesti művésztársaságban zajló eseményeknek és a főhős Járom doktort egy férjes asszonyhoz fűző szerelmi kapcsolatnak. Jancsó és Hernádi beleszőtte a történetbe saját élményeit. Az egykori Belvárosi kávéház a hatvanas évek elején otthont adott útkereső művészeknek, íróknak, filmeseknek. Megfordult ott B. Nagy László, Konrád György, Sükösd Mihály, Orbán Ottó, Csoóri Sándor, s mások, akikből később híresség lettek. Másként gondolkodtak a világról, mint ahogy a hatalom ormain várták volna tőlük,

ők viszont tiszteletben tartották egymás véleményét – nem úgy, mint a művészeti élet irányítói az övékét. Bár az *Oldás és kötés*ben több helyszínen is feltűnő bohém banda csak haloványan emlékeztetett a belvárosi körös társaságra, Hernádiék róluk mintázták hőseiket. A vásznon feltűnő művészek (a rögtönzésekben Hernádi is kapott egy mondatot), akik önmagukat alakították, nem nyerték el a filmelfogadók tetszését. Még Lengyel Józsefet, a hosszú szovjetunióbeli raboskodásából hazatért idős írót is megpróbálták a rendező és az író ellen kijátszani. Lengyel azonban nemcsak kommunista volt, becsületes is. Nem fordult szembe a novellájából filmet forgató két, számára talán idegen szellemű „ifjúval", akik akkor negyvenes éveiket taposták.

A huszonhárom film közül, melyet az alkotópáros együtt készített, biztos, hogy az *Így jöttem* a legszemélyesebb hangvételű. Hernádi a Magyarországon szovjet fogságba eső fiatal fiú sorsába beleszőtte pannonhalmi diákélményeit és ukrajnai hadifogoly emlékeit. Jancsó itt kezdte alkalmazni a hosszú beállítások módszerét, melyet későbbi műveiben fejlesztett tökélyre. A rendező filmjeinek a hosszas szemlélődésre, lassú kameramozgásokra épített képi elbeszélőmódszere jól hasonult Hernádi Gyula leíró jellegű elbeszélőmodorához. Hernádi korai prózaírását éppen emiatt kárhoztatta az akkori irodalomkritika. Az uralkodó marxista esztétika zászlóvivői, elsősorban Lukács György teóriája nyomán, alacsonyrendűnek ítélték a behaviorista pszichológia és a Hemingway stílushatására nálunk is teret hódító alkotómódszert. Hernádi, aki nem a bölcsészettudomány felől közelített az irodalomhoz, így a prózához sem, fittyet hányt holmi esztétikai elvárásokra. Megfigyelt, és amit látott – mint tudós a kísérleti folyamatot – lejegyezte. Stílusának már-már kopogós szárazsága (nem véletlenül adta egyik kötetének a *Száraz barokk* címet), lényegre törő tömörsége, sokkolóan feszes, rövid mondatai elsőrendűen alkalmassá tették írásait a megfilmesítésre. Azaz, mint Jancsó mondta, nem kellett a műveit „megfilmesíteni", mert eredendően „filmül írt". Egymásra találásuknak, és több mint négy évtizeden át tartó alkotói barátságuknak, együttműködésüknek ez a műhelytitka.

Egyes vélekedések szerint, a minden idők legjobb magyar filmjévé választott *Szegénylegények* Hernádi nélkül legföljebb egy balladisztikus néprajzi ihletésű mozgókép lett volna, nem az a világszerte klasszikusként számontartott remekmű, amivé az elkészülése óta eltelt évtizedek során lett. Ma már szétszálazhatatlan mennyi ebből Hernádi Gyula, az író érdeme, és mennyi a rendezőé. Nem is kell ilyesféle boncolgatásokba fogni. Inkább jegyezzük föl, hogy a neve megint nem kerülhetett föl a film főcímére. Csak a móriczi ihletésű, fojtott, tömör dialógusok jelezték, hogy a szelleme igenis ott van – kitörölhetetlenül.

Már a film 1966-os bemutatása idején is nyílt titok volt, hogy ez nemcsak egy pusztai betyártörténet a 19. század hatvanas éveiből, hanem a különös sánc, a köpenyes vallató tisztek, az emberek befogása, a nagyobb bűnös keresése és sok egyéb motívum a 20. század ötvenes éveire utal. A Habsburgi Ferenc Józsefnek tán nem voltak ilyen, mindenre elszánt pribékjei – Rákosi Mátyásnak igen, az Államvédelmi Hatóság. Akik már felnőttfejjel élték át azokat az éveket, tudták, hogy nem egy egyszerű történelmi filmet látnak. (Hernádinak már a fiókjában hevert a *Kiáltás és kiáltás* kézirata, melyből csak jókora késéssel, a nyolcvanas évek elején rendezett filmet Kézdi-Kovács Zsolt, amely a forradalom után szélnek eresztett ávó utóéletéről szólt.)

Míg Jancsó Miklós, aki akkor a kelet-európai, de ne kicsinyítsük az érdemeit, az egész európai filmművészet panteonjának jelesei közé lépett ezzel és a soron következő filmjeivel, idehaza, ha ímmel-ámmal is, megkapta a neki járó elismerést, Hernádi továbbra is fekete báránynak számított. Mintha őt akarták volna büntetni, elnyomni közös „vétkeik", a hivatalos történelemszemlélettől eltérő gondolkodásuk, az általuk kialakított újító, provokáló filmstílus miatt. Mégis elválaszthatatlanok maradtak. Hernádinak ugyan akadt egy kis szellemi flörtje. 1967-ben az ő forgatókönyve alapján készült Rényi Tamás *A völgy* című műve. Olyan

volt, mint egy Jancsó-film Jancsó nélkül. Csak éppen hiányzott belőle valami. Kiderült, hogy külön-külön nem azok, akik együtt.

Közös pályájuk legfényesebb szakasza a *Szegénylegények* utáni néhány esztendő. Jönnek sorban azok az alkotásaik, a *Csillagosok, katonák*, a *Csend és kiáltás*, a *Fényes szelek*, amelyek nemcsak a magyar történelem, 1919, 1948/49, 1968 korszakváltó pillanatairól mondanak valami fontosat és maradandót, de formanyelvük eredetiségével az egyetemes filmtörténet számontartott művei közé is bekerülnek. Igaz, épp e formanyelv miatt sokat támadják őket, még a kabarében is humorforrássá válnak a csakis rájuk jellemző stíluselemeik. Aki azonban némi távolságtartással tekint a történelemre, határokon innen és túl, az érti az elvonatkoztatást. Jancsó és Hernádi modellezi a történelmet. A hétköznapiban, az esetlegesben mindig megkeresik és megmutatják a tipikust, az ismétlődőt. A filmrajongó bölcsészlélekneknek sem mindig tetszik, ha műszaki, természettudományos vagy egyszerűen csak szilárd racionalista szemlélettel tárják elé a közelítőleg pontos igazságot. Kettejük munkái szerzői filmek a javából, ám nem abban az értelemben, hogy önéletrajziak lennének (egyetlen kivétel volt, az *Így jöttem*). Ez a filmmodell tökéletesen működött, amíg a világot értelmező, racionálisan gondolkodó eszmeiségük alól ki nem szaladt a történelem. 1968, a párizsi és a prágai, különféle indíttatású, forradalmasodó reformkísérletek után azonban megingott a változás lehetőségébe vetett hit. Aztán a magyarországi megfontoltabb reformkísérlet 1972/73-ban zajló elfojtása végképp ellehetetlenítette a korábbi eszméket és az erre épülő művészi formákat is.

A hetvenes évek elején forgatott közös filmjeik (*Égi bárány, Még kér a nép, Szerelmem, Elektra*) a legyőzöttség élményében fogantak. Korábban is vesztes ügyekről, elbukó forradalmakról, a reformerek háttérbe szorulásáról szóltak a történetek, de végül maradt némi remény. Az utóbb említett filmek azonban már nem is sejtetnek ilyen, „eljövendő szép napokra" utaló kibúvókat. Az 1974-es *Szerelmem, Elektra* végén ugyan kimenti a váratlanul érkező vörös helikopter az arra méltó két főhőst, de hogy hová mennek, mehetnek, arra utalás sem történik. (Ha valami konkrétabb választ szeretnénk kapni erre a kérdésre: valószínűleg terroristaként bukkanhatnak majd elő „valahol Európában".)

Néhány évre megszakadt a szétválaszthatatlannak tetsző szövetség az író és a rendező között. A hetvenes évek közepén Hernádi másoknak írt forgatókönyveket. Igaz, ők is Jancsóhoz tartoztak valamiképp. Mészáros Márta és Grunwalsky Ferenc, majd később Kézdi-Kovács Zsolt élet- és alkotótársai voltak Jancsónak. Az *Örökbefogadás* szikár dialógustechnikája, a *Vörös rekviem* vereség-szituációt elemző kegyetlensége Hernádi érdeme. Grunwalskival még egy (*Utolsó előtt ítélet*), Mészáros Mártával még két filmet (*Kilenc hónap, Anna*) forgatnak együtt a hetvenes évek második felében.

Mindeközben Hernádi Gyula filmes múltjától függetlenül elismert prózaíróvá vált. Olykor előbb jelentek meg nyomtatásban, önálló irodalmi műként is funkcionáló regényei (*Téli sirokkó, Borotvált tabló, Az erőd, Kiáltás és kiáltás*), melyekből aztán előbb-utóbb film készült. Igazi színházi ember nem lett belőle, de ott volt a 25. Színház, a Népszínház, a Kecskeméti Katona József Színház csapatában – mindig Jancsó oldalán, kísérletezve, olykor szellemi botrányokat okozva, de törhetetlen alkotókedvvel. S további, másoknak tán alpárinak tetsző, fél-

irodalminak mondott műfajokban is otthonosan mozgott (horoszkóp, sci-fi, bestsellerek, blődlik).

Jancsóhoz egy tervezett Bajcsy-Zsilinszkyről szóló trilógiával tért vissza. A háromból csak két film (*Allegro barbaro, Magyar rapszódia*) valósult meg, a harmadik terve nyomtatásban olvasható. Ekkor már nincs pénz nagy költségvetésű filmekre, és egyre több támadásnak vannak kitéve. A nyolcvanas években készített közös munkáik (*A zsarnok szíve, Szörnyek évadja, Jézus Krisztus horoszkópja, Isten hátrafelé megy, Kék Duna keringő*) elbizonytalanodásról, értékvesztettségről tanúskodnak. A komolyan vehető történelmi parabola műtípusa alól kifogyott a valóság. A közönségnek, azaz Jancsó Miklós és Hernádi Gyula közönségének már nem volt elegendő a rejtjelezett beszédmód. A filmművészet elveszítette rendszerváltás előtti kitüntetett szerepét. A vásznakon látható egyéni szellemi önmegvalósítások nem izgatták különösebben a megmaradt hívek kedélyét.

Többéves szünet állt be kettőjük együttműködésében, miután Jancsó nem rendezett, Hernádi nem lehetett sem ötletmester, sem író. Hét szűk esztendő ez, nemcsak az íróként olykor politikai szerepet is felvállaló Hernádi, és a véleményét ugyancsak véka alá nem rejtő Jancsó életében, hanem az egész magyar filmgyártásban. Az ezredforduló környékén támadt új életre az együttműködésük. Öt év alatt öt film, fiatalokat megszégyenítő termékenység. Sőt, annál jóval több. Teljes szellemi megújulás. Az egészben csak az a furcsa, hogy az 1998 és 2003 között készült és bemutatott közös munkáik (soroljuk fel a címeiket: *Nekem lámpás adott kezembe az Úr Pesten, Anyád! a szúnyogok, Utolsó vacsora az Arabs szürkénél, Kelj fel komám, ne aludjál!, A mohácsi vész*) nem sokban

különböznek az előző öttől, a nyolcvanas évtizedben készültektől. Vagy ha igen, annyiban, hogy olcsóbban forgattak, a színészi rögtönzésnek nagyobb teret engedtek, közvetlenebb módon reflektáltak a napi eseményekre, a rendszerváltásban csalódott emberek hangulatára.

Időközben felnőtt egy újabb nézőgeneráció, akik csak hallomásból ismerték korábbi filmjeiket, az író könyveit sem olvasták – holott azért létezett egy filmtől független, csakis irodalmi életműve is –, csak azt látták, hogy Hernádi Gyula egy jovális idősebb úr, aki rendezője oldalán szerepel a saját maga által írott filmekben, néha agyonlövik őket, néha csak békésen üldögélnek, de mindig jókat mondanak, ha nem személyesen az író, akkor az általa, a rendezőjével közösen kitalált figurák. Közben az irodalomban lezajlott a posztmodern szemlélet diadala. A személyesség, a zaklatottság, a megformálatlanság, a bizonytalanság, az ego előtérbe állítása úgyszólván kötelező lett, mindenesetre ezzel lehetett sikert elérni, divatot teremteni. Nem Hernádi járt élen ebben – ő már tulajdonképp akkor posztmodern volt, amikor ez a címke még nem is létezett. A stílus, a „beszédmód", melyet alkalmaztak szerencsésen egybeesett az uralkodó művészeti áramlattal. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy csak ennyi a kései Jancsó–Hernádi filmek titka. Sokáig fogják még kutatni ennek a goethei, vagy a filmművészetnél maradva, buñueli megújulásnak, főnixszerű feltámadásnak az okait, forrását. Hernádit már nem lehet faggatni erről, 2005-ben elhunyt. De ránk hagyta nyughatatlan szellemét, folyton más alakba-formába bújó átváltozó készségét, azt a talán egyedüli lelkületet, amelylyel nemcsak túlélni lehet a történelem fordulatait, de az élen is maradni, elérni, hogy az ifjabb nemzedékek figyeljenek ránk.

